
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI
DR. GYÖRGY LAJOS

1935. AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA 80. SZ.

MAGYAR MŰVÉSZET

ÉS

ERDÉLYI MŰVÉSZET

IRTA:
DR. BIRÓ JÓZSEF

CLUJ

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RT. NYOMÁSA
1935.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban, negyedévenként 6—7 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 300 lejes kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

**ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala,
Cluj, Str. Baron L. Pop 5.**

**Magyarországi főbizományos: STUDIUM R.-T.
Budapest, IV. Kecskeméti-u. 8.
Előfizetési ára 12 P.**

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

**DR. GYÖRGY LAJOS,
Cluj, Str. I. G. Duca 10.**

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Külön-nyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

Az az úttörő munka, amelyet a magyarországi művészet történetének emlékkutató kísérleteivel végzett az első nemzedék nagy triásza, Rómer Flóris, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold, s amelynek zászlaját a második nemzedék vezéregyénisége, Pasteiner Gyula, oly avatott kézzel emelte magasra, a századforduló történelemellenes szellemének hatása alatt mintegy vakvágányra tévedt. A pángermanizmus hálgya is erősen elhomályosította a műemlékekkel foglalkozó tudósok tiszta látását s a magyar tudomány sok vezető egyénisége, — mint Pulszky, Marczali, Éber László, — többízben vonta kétségbe a magyar nemzeti művészet kérdésének létjogosultságát. A világháború után a fegyverek zajának lecsillapultával azonban a magyar tudomány örvendetes reneszánszának keretében a műtörténet új lendületet vett. A nagy európai fejlődés új és tisztultabb szempontokkal ajándékozta meg a magyar szaktudományt is. Hóman Bálint és Szekfü Gyula szellemtörténeti irányzata amúgy is megszabadította szűklátókörűségétől és korlátozottságától a történettudományt¹ s a magyar művészettörténet, a meddő esztéticizálástól eltávolodva, történeti szaktudomány-jellegét mind világosabban juttatta érvényre. Gerevich Tibor vizsgálódásai mutatták ki a régi magyar művészet sajátos, nemzeti jellegét² s az ő útmutatása nyomán a fiatalok egész serege kezdett foglalkozni a magyarországi műemlékek felkutatásával és korszerű elemzésével.³

Ennek a komoly, termékeny és lelkes munkásságnak eredményeit Erdély, a magyar tudomány egyetemes szervezkedéséből kiválva, csak távoli visszhang formájában ismerhette meg. A műemlékkutatást és a művészettörténeti szakirodalmat már a román tudomány szempontjai irányítják. A román tudományos élet mindenesetre nagy lendületet vett. Az erdélyi egyetem régészeti és művészettörténeti tanszékei, a Történelmi Emlékek Bizottságának új erdélyi szakosztálya, az újonnan

¹ A Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* (Bp. 1931, Magyar Szemle Társaság) az egyes szaktudományok vezető elmeinek iránytjelző tanulmányait foglalja össze.

² Gerevich Tibor: *A régi magyar művészet európai helyzete* (Bp. Minerva, 1924); *Kolozsvári Tamás, az első magyar képtábla festő* (Orsz. M. Rég. Társ. Évk. I.) *A magyar művészet jelentősége* (Magyar Szemle, 1927); *Észtergomi műkincsek* (Primás-album, 1928); *L'arte antica ungherese* (Roma, 1929); *Művészettörténet* (A magyar történetírás új útjai); stb.

³ Az új magyar művészettörténeti irodalom gazdag bibliográfiáját itt természetesen nem részletezhetjük.

szervezett múzeumok s a hathatós állami támogatás munkájukat előbbrevítte. A román kutatók érdeklődése Erdély s a Partium román vonatkozású műemlékeinek feldolgozása felé fordult s a bizantinológia szempontjai irányítják őket. Petranu Coriolan szavával élve: Erdélyt éppúgy a bizantin művészettörténet új országának kell tekinteni, mint annakidején Strzygowski fedezte fel Kisázsia a művészettörténet új tartományaként.⁴

A román műtörténészek munkásságának pozitív oldalát így Erdély román vonatkozású emlékeivel, nevezetesen a fatemplomokkal való foglalkozás tölti ki s ezeknek az emlékeknek a megőrzése s istápolása a Történelmi Emlékek Bizottságának legfőbb gondja.⁵ A kutatók kiadványaikban azonban tovább mennek ennél s az Erdélyre vonatkozó eddigi szakirodalomnak, a magyar és szász kutatók nézeteinek, gyökeres újraértékelését követelik. A magyar és a szász irodalom közötti vitákban természetesen mindig a szász nézetet vallják magukénak, s — Roth Viktorral és körével való szoros fegyverbarátságban, — nyomatékosan hirdetik, hogy Erdélyben magyar művészetről, a magyar mesternevek csekély száma miatt, nem lehet beszélni. Az erdélyi magyar művészet — Petranu szerint — vidékies művészet, amely csak nagy késéssel, idegen művészek közvetítésével, tette magáévá a nyugati stílusokat. Így minden eredetiséget nélkülöző, közepszerű értékű művészet.⁶ „Les monuments hongrois de Transylvanie n'ont pas un caractère national“,⁷ — Petranu eme mondatának bebizonyítása az erdélyi román művészettörténet fontos célkitűzése.

Érthető, hogy a magyar kutatók — magyarországiak és erdélyiek egyaránt — ezzel a nézettel perbe szállottak: részben új adatok közzétételével, részben a szintézisre vonatkozó vitáikkal. Míg azonban a romániaiak a magyar tudomány egyetemes szempontjait és szellem-történeti eredményeit nem ismerhették meg, addig a magyarországiak számára a művészettörténet első forrásaiból, az emlékek tanulmányozásából és a reájuk vonatkozó okiratokból való merítés igen megnehezedett. Ebből következett aztán, hogy az azóta román részről feltárt új anyagra vonatkozólag is csak egyoldalúlag lehettek tájékozva s nyelvi

⁴ C. Petranu: *Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung*. Veröffentlichungen des Weltgeschichtlichen Inst. der Univ. Cluj. 1927. 67. l.

⁵ *Comisiunea Monumentelor Istorice. Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile marginase*. Raport cu privire la lucrările din primul an de funcționare (1921—22), întocmit și publicat de Alex. Lapedatu. Cluj, 1922.; Raport cu privire la lucr. din al doilea an de funcț. (1922—23) întocmit de C. Daicoviciu. Cluj, 1924.; Raport cu privire la lucr. din anul 1924. Cluj, 1926.; *Inventarul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești (A szász műemlékek leltára)* de Michael Csaki. Cluj, 1923. Anuarul Com. Mon. Ist. sect. pt. Trans. 1926—28. Cluj, 1929.; Anuarul pe 1929. Cluj, 1930.; Anuarul pe 1930—31. Cluj, 1932. stb.

⁶ C. Petranu: *L'histoire de l'art hongrois etc.* Extrait de la „Revue de Transylvanie“. Tom. I. No. 1. 1934., Bucarest, 17. l.

⁷ Ugyanott.

nehézségek miatt a nagy kiterjedésű román szakirodalmat sem ismerhették meg kellőképpen. Vitáikban így az új román szintéziseket nem fogadhatták mindig tárgyilagos kritikával. Ez a másik oldalról újólag erős ellenérzést váltott ki, amelyre ismét nem várható megnyugvás a tudományos szempontok tekintetében.

Éppen ezért egyrésztől nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a magyarországi szakköröknek semmi okuk nincsen a román irodalom bizantinológiai természetű új kutatásainak lekicsínylésére, vagy hallgatással való elmellőzésére. Ellenkezőleg: a magyar művészettörténetnek elsőrendű fontosságú feladata, hogy a román művészettörténeti irodalmat behatóan tanulmányozza, mert eredményeivel csak így szállhat vitába az igazságosság szellemében s e mellett oly módon, hogy egy esetleges harmadik s közvetlenül nem érdekelt felet meggyőzhessen. Másrésztől azonban kívánatos, hogy az erdélyi magyar tudományosság megismerhesse a magyar művészet emlékeinek korszerű szemléletét, amely az erdélyi művészet kérdéseiben döntő súllyal eshetik a latba.

*

E rövid tanulmány távolról sem terjeszkedhetik ki az erdélyi művészettörténet valamennyi kérdésére. Már csak azért sem, mert Kövály Lászlónak az a megállapítása, hogy Erdély gazdag, de ismeretlen múzeum, még ma is való igazság. Erdély teljes művészet-topografiája még teljesületlen álom. Aránylag a szászok leltározták legkimerítőbben a velük vonatkozásban álló emlékeket.⁸ A román műtörténetírók már maguk is többször hangoztatják, hogy feladataik kezdetén állanak,⁹ s a magyar művészetnek — számbelileg a legtöbb emléket ez mondhatja a magáénak, — egész korszakai, kivált az újabbak, megíratlanok. Mindez érthetővé teszi, hogy összefoglalásról még nem lehet szó. A jelen írás célja csak az, hogy mozaikszerűen rámutasson egy-néhány alapvető mozzanatra, amelyet a tárgyilagos tudományos állásfoglalás elengedhetlenné tesz.

Az európai művészettörténeti irodalomban általánosan elismert valóság, hogy Magyarország Szent István királysága óta a nyugateurópai művészet tartománya volt. A nagy európai korstílusokat, egészen napjainkig, végigélte, felszívta és alkalmazta. Így legkeletibb képviselője volt a nyugati művészetnek. A magyarság csak ezeknek a korstílusoknak a szellemében hozhatta létre műalkotásait s másképpen nem is tehetett, mert a kereszténység felvétele óta a nyugati művelődés minden mozzanatát magáévá tette. Való igaz, hogy önálló magyar művészeti stílus nem jött létre és senki ílyet nem is állított. Senki nem állította s nem is állíthatta, hogy a félköríves, vagy a csúcsíves stílus, a reneszánsz vagy a barokk magyar találmány lett volna. Ellenkezőleg, „a régi magyar művészetet csak európai összefüggésben lehet megérteni“, —

⁸ L. az 5. jegyzetben idézett Csaki-féle leltárat. Roth Viktornak valóban nagy érdemei vannak ebben a tekintetben.

⁹ L. a Com. Mon. Ist. kiadványait, valamint Petranu munkáit.

írja Gerevich. „A külföldi összeköttetések és hatások kimutatása korántsem szállítja le művészetünk értékét, sőt módot nyújt annak bizonyítására, hogy részesei voltak az európai nagy művészeti áramlatoknak és együtt haladtunk a vezető nemzetek műveltségével...”¹⁰ „A magyar művészetnek tisztessége az, hogy részese volt az európai művészi fejlődésnek...”¹¹

Az erdélyi művészet fejlődésének és kialakulásának mozzanatai minden tekintetben egybeesnek a történeti Magyarország művészeti fejlődésével. Az erdélyi fejedelemség kialakulásának idejéig, némi helyi elszíneződést leszámítva, nem élt külön életet. Ez másképpen nem is volt lehetséges; az állami és egyházi élet szervezettségének következtében máshová nem is kapcsolódhatott. Ezek a közös vonások már a XI. századtól fogva jelentkeznek. A „Gyulafehérvári Székesegyház” XI. századi alaprajzi elrendezése Szent István többi bazilikájával rokon;¹² az 1050 előtt épített „Brassói Szent Lénárd-templom” alapzati téglái az I. kalocsai székesegyház, a szegedi Szent Demeter-templom és a debreceni monostori egyház tégláival azonos méretűek.¹³ Ettől az időtől kezdve a művészet minden ágazatában pontról-pontra kimutathatók a stílbeli egyezések, amelyek Erdély művészetét elsősorban a Partiummal, majd az ország többi részeivel összekapcsolták. Ezeknek az egyezéseknek a valóságát nem csökkenti az sem, hogy szász vagy német kivitelező mesterekkel állunk szemben. Az Árpádházi királyok jóvoltából betelepített szászok, a „germanissimi germani”, szintén a nyugati művészet szellemében dolgoztak. A szász műtörténészek haladóbb és elfogulatlanabb szellemű egyéniségei, mint Julius Bielz, szeretettel és érdeklődéssel foglalkoznak az erdélyi szász művészet magyar kapcsolataival, kölesönhatásával, ami természetesen. Ugyan miféle művészettel lett volna a szászok műgyakorlata szorosabb kapcsolatban, mint a magyarságéval, amelynek állami és nemzeti élete keretében éltek nyolcszáz évig s akikkel elkeveredve éltek az erdélyi városokban?

A magyarországi félköríves építészet, mint az közismert, sajátos templomtípust hozott létre; ennek is meg a gótikának is külföldi vonatkozásai inkább francia és olasz, mintsem német egyezéseket mutatnak. A rendkívüli jelentőségű esztergomi ásatások, amelyek az Árpádok esztergomi palotáját hozták felszínre, napnál fényesebben bizonyítják a délfraancia hatást.¹⁴ Maga a gótika, mint stílus, francia eredetű volt, noha e stílus szolgálat legnyomatékosabb érvül az új erdélyi kutatók szemében az erdélyi gótika német eredetére. A gótikát egyáltalában nem minősíthetjük „fajnémet” művészetnek. Hiszen, ha a magyar művé-

¹⁰ Gerevich: *A régi magyar művészet*, 5. l.

¹¹ Gerevich Tibor: *Erdélyi művészet*, Magyar Szemle, XXII. köt. 1934. 226. l.

¹² U. o.

¹³ Irodalma: G. Treiber, *Siebenbürgische Vierteljahresschrift*, 1934., I. sz.; Ferenczi Sándor: *A brassói Szent Lénárd-egyház*, Pásztortűz, 1934. II. sz.

¹⁴ L. Gerevich Tibor: *A legújabb magyarországi ásatások*. Magyar Szemle, XXIII. köt. 1935. január.

szettől a sajátos, nemzeti jellemvonásokat megtagadnánk csupán azért, mert nem járult hozzá egy merőben új stílussal Európa arcának kialakításához, akkor „német“ művészetről sem beszélhetünk, mivel a félköríves stíl olasz, a gótika francia, a reneszánsz és a barok megint olasz eredetűek...

Petranu és köre, ha Erdély nyugati stílú műemlékeiről, vagy ha azoknak a román népművészetre gyakorolt hatásáról ír, sohasem mulasztja el az egyes stílusok elé a „szász“ jelzőt tenni, noha az emlékek (elsősorban a „Brassói Szent Lénárd-templom“ és a „Gyulafehérvári Székesegyház“) bizonyítják, hogy Erdélyben már akkor létezett nyugati műgyakorlat, midőn a szászoknak még híre-hamva sem volt.¹⁵ S amint a francia és olasz jellegű félköríves építészet annyi emléket őriz Erdély, éppúgy nem mondható, hogy a gótika kizárólag a szászok műve lett volna. Magyar vidékeken nem egyszer kiválóbb emlékek maradtak fenn, mint a szászföldön. Tudományosan nem állja meg helyét az az álláspont, hogy az erődtemplomok szász kizárólagosságok. A székelyeknél éppoly gyakoriak voltak az erődtemplomok,¹⁶ mint ahogy a Felvidéken vagy a Dunántúl is előfordultak. „Nehéz volna elhiteni még olyanokkal is, akik a magyar emléanyagot eléggé nem ismerik, hogy e kettős harci és egyházi rendeltetésű építészeti stílus Magyarországon, vagy akár Erdélyben épp a magyarság kizárásával jött volna létre...“¹⁷

A gótikából kinőtt nagy művészegyéniségek azonban nem vonhatók a német művészet szellemébe. A Kolozsvári Testvérekre gondolunk itt, akiknek a magyar művészeti fejlődésbe való szoros beletartozását Balogh Jolán legutóbbi munkája ismét kiemelte¹⁸ s amelynek érvelését Roth Viktor általánosságban mozgó ellenvetései sem gyöngítik.¹⁹ S a magyar táblafestészet nagy egyénisége, aki 1427-ben magát Thomas „de Colosvar“-nak írta, szintén a magyar művészet fejlődésében jelez határkövet. A magyar táblafestészet nemzeti stílje ma már nem vitat-

¹⁵ Erről a tényről a román művészettörténészek gyakran megfeledeznek. Maga Iorga (*Les châteaux occidentaux en Roumanie*, Extrait du Bulletinul Comisiunii Monumentelor Istorice de Roumanie, Bucarest, 1928, 10. l.) írja, hogy „les rois de Hongrie ont pénétré vers l'an 1100 dans cette région“. Ezzel szemben Hóman Bálint kutatásait idézzük (*Magyar Történet*, I. köt.) Az 1050 előtt épített brassói Szent Lénárd-templom, amely nyugati s magyar egyház volt és az itt élő királyi vár szolgái hitéletére épült, egy-maga bizonyítja, hogy, noha volt gypű, még a Barczaságot sem hagyták szervezetlenül a magyar királyok a XI. század első felében (V. ö. a 13. jegyz.).

¹⁶ Így Szent Tamás, Szent Mihály, Mindszent, Karcfalva, Csikmenaság, Kászon, Homoródszentmárton, Kézdiszentlélek, Lemhény, Zabola, Sepsiar-kos, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Bölön, Nagyajta, stb. erődtemplomai. L. többek között Kelemen Lajos: *Adatok öt székelyföldi unitárius templom-kastély történetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Kolozsvár, 1916. VII. 100—119. l.

¹⁷ Gerevich: *Erdélyi művészet*, i. h., 230. l.

¹⁸ Balogh Jolán: *Márton és György kolozsvári szobrászok*. Erdélyi Múzeum, 1934. évi XXXIX. köt.

¹⁹ V. Roth: *Die Klausenburger Bildhauer Martin u. Georg*. Siebenbürgische Vierteljahresschrift, 58. Jhg. 1935. Juli—Sept. 209—216 l.

ható s műtörténetileg iskolázott szem a székelőföldi magyar mesterektől festett szárnyasoltárakat azonnal megkülönbözteti. Hiszen csak Felső-Magyarországról több szárnyasoltár ismeretes, mint amennyi egész Németországban fennmaradt, s ha hitelt adnánk a „német vándorlegények“ romantikus meséjének, akkor a németországi templomok maradtak volna oltárképek nélkül... Ezzel szemben pontos adatokkal mutatható ki, hogy hány magyar művész fordult meg Német-, Olasz-, Francia- és Lengyelországban, sőt Mátyás korában Oroszországig is eljutottak. A középkori magyar művészet nem szorult importra.²⁰

Láthatjuk, hogy azoktól az időktől kedve, midőn a történetkutatás a mesterneveket kimutathatóvá teszi, a magyar nevek száma nemhogy alulmarad a németekének vagy az olaszokénak, hanem helyel-közzel azokat felül is múlja.²¹ Így van ez a világszerte híres erdélyi ötvösség esetében s az egészen a XVIII. századig elhúzódott erdélyi reneszánszban. A reneszánsz Erdélyben egyik legsajátabb stílnyilatát fejlesztette ki s a magyar mesternevek egész sorozatával gazdagította a művészettörténetet.²² Mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a vitairatok a reneszánsz-koron mély hallgatással síklanak át, pedig ez az erdélyi művészetben három évszázadig uralkodott.

Petranu számos vitairatának egyikében maga is kijelenti, hogy senki sem tagadja az Erdély és Magyarország közötti művészeti kölcsönhatást. Ennek magyar jellegéhez azonban a műalkotások tiszta magyar jellegének, a magyar mesterneveknek és a magyar mecénásoknak kimutatását kívánja.²³

E szűkreszabott tanulmány keretén belül nem térhetünk ki a magyar művészettörténet valamennyi formai problémájára. Említettük azonban, hogy önálló magyar stílust senki sem akart bebizonyítani, a magyar mesternevek pedig éppen Erdélyben a leggyakoribbak. Ami pedig a mecénadelők, a mecénások névsorát illeti, ezeket igazán fölsöleges felsorolni. Hiszen a templomok, várak, erödök, paloták, polgári házak építtetői, a szárnyasoltárok donátorai, a síremlékek állítói, az ötvösművek megrendelői ezren és ezren voltak magyarok. Ez a valóság a művészettörténetre közömbös nem lehetett. A mecénás ízlése, a hajlamaiban, gondolkodásmódjában megnyilvánuló szelleme s vérmérséklete nem egyszer rányomta jellegét a mesternek alkotásaira; másrészt

²⁰ Gerevich: *Erdélyi művészet*, 235. l.

²¹ Itt természetesen nem terjeszkedhetünk ki a magyar művészeti alkotások sajátos jellegének részletes tárgyalására, sem pedig a magyar mesternevek tömegének felsorolására. Az új magyar művészettörténeti irodalomban ezeket a kérdéseket bárki kimerítően tanulmányozhatja.

²² Az erdélyi reneszánsz formakincsét s mestereit Balogh Jolán (*A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*, Magyar Művészet, 1934. évi X. évf. 5. szám) dolgozta fel, lelkiségére és szellemtörténeti hátterére Csabai István mutatott rá (*Az erdélyi reneszánsz művészet*, Bp. 1934.)

²³ C. Petranu: *Discuții asupra sintezei artei ardelenice*. Gând Românesc, An. III. 1935, Febr. 114. l.: „Principial nimeni nu neagă posibilitatea unor influențe artistice reciproce între teritoriile vecine ale Transilvaniei și Ungariei“.

a testalkat, a magyar arctípus és ruhaviseletek a festői és szobrászi alkotások megfogalmazását nagyban befolyásolták. A mecénások szerepét a nemzeti művészet fogalmának körülhatárolásában a román művészettörténeti kutatók a román művészet érdekében fontosnak, szinte döntőnek tartják. Iorga, Balș, Oprescu, Tzigara-Samurcaș, a román műtörténet kiváló kutatói, a „ctitor“, az alapító szerepét mindenkor a legszilárdabb támpontnak tekintik a nemzeti műemlékek meghatározásában. Maga Petranu nem egy cikkében sorolja fel részletesen azokat a templomokat és monostorokat, amelyeket a román vajdák, papok vagy nemesemberek alapítottak, vagy restauráltak Erdélyben, jobbadán a XVI. és XVII. században.²⁴ Ezeket Petranu — noha az idézett húsz-huszonöt templom jórésze csak írott forrásokban szerepel s a fennálló művészi értéke is más lapra tartozik — az „art valaque“, azaz a román művészet megnyilvánulásának tartja.²⁵ S ha Petranu ezt a nemzeti művészet megnyilvánulásainak érzi és mondja, akkor minő mértékkel vitatja el a magyarságtól azt az ezernyi templomot, várat, kastélyt és palotát, amelyet magyar királyok, főpapok, magnások és köznemesek építettek?

Petranu — egyébiránt képzett elme s a régi magyar szakirodalmat kitünően ismeri, — elméleti állásfoglalása a magyar művészet ellen három forrásból fakad. A nyugati stíluskörbe való beletartozás és a külföldi hatások miatt nem hajlandó észrevenni azokat a helyi színeződéseket, amelyek a magyarság művészi szemléletéből folytak. Másodsorban, a magyar fajú és származású művészek nagy tömegének mellőzésével egyidőben, a valóban nagy számban előforduló, idegen eredetre valló mesterek miatt vonja kétségbe az alkotások magyar szellemiségét, s végre a mecénások, tágabb értelemben az állami, egyházi és művelődési szervezet befolyását tartja jelentéktelennek az alkotó művészet sajátos jellemvonásainak kialakításában.

Alkalmazzuk már most Petranu egyéni elméletét a moldovai és a havasalföldi fejedelemségek művészi multjára és műemlékeire.

Amint Magyarország a nyugati kereszténység és művelődés termésketes folyományaképpen a nyugati művészet tartománya volt, éppúgy terjedt el a román művészettörténet kezdeteitől, a XIV. századtól kiindulva a késő bizánci művészet. A régi Románia valamennyi műemléke bizánci stílusban épült s díszített; ez a műgyakorlat részint közvetlenül Bizáncból, részint az annak hatása által befolyásolt vidékekről jött. A román történészek nem egyszer állapították meg a fejedelemségek műemlékeiben a görög, arméniai, georgiai, szerb, majd lengyel, orosz, német, olasz, velencei stb. befolyást.²⁶ Sőt, Iorga az egyik beható és kitünő tanulmányában a várépítésre tett magyar hatást is részletesen bebizonyítja.²⁷ A XIV. században a Havasalföld viszi a vezető szerepet, amely az ekkor virágkorát élő szerb építészet

²⁴ *L'histoire de l'art*, 16. l.; *Die Kunstdenkmäler*, 18—22. l.

²⁵ *L'histoire de l'art*, 16. l.

²⁶ Iorga, id. m. 11. l.

²⁷ Iorga, id. m.

erős és kizárólagos befolyása alá került.²⁸ A lóherelevél-alakú késő bizánci alaprajzi típus²⁹ szerb változatában épül fel Curtea de Argeş gyönyörű fejedelmi temploma³⁰, falképeinek festője egy szerb, vagy egy görög,³¹ továbbá Vodiţa, Tismana (tisza szerb), Cozia (1386), Cotmeana templomai.³² Cotmeanában szász mesterek dolgoznak, mint 1413-ban Hannes.³³ Kivált Cozia monostorát nevezi Balş tipikusan szerbnek,³⁴ — Smederevo, Krusevac, Rudenica, Kalenič templomai sugallják.³⁵ A szerb típus Olténiában és Munténiában általánosan elterjed, majd Ştefan cel Mare uralkodása idején Moldovában, ahol a régi görög-bizánci, az új szláv-szerb és bolgár-bizánci szellem uralkodott, majd a keleti szláv (orosz-lengyel), s később nyugati hatások sugározták szellemüket.³⁶ Nem kevésbé mély és kiterjedt volt a fejedelemségek műgyakorlatában Kisázsia, Örményország és Georgia hatása; G. Balş, a legkiválóbb román műtörténészek egyike, mélyen-szántó tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek.³⁷ A Coziára gyakorolt szerb hatás is örmény elsődleges forrásból fakad;³⁸ a gyönyörű argeşi püspöki templom, amelyet Iorga a maga nemében egyetlen ékszernek nevez,³⁹ nemkülönben Mănăstirea Dealului, építészetének részleteiben hiánytalanul mutatja az arméniai művészet jellemző vonásait.⁴⁰ A curtea de argeşi monostor-templom gazdag ornamentikája örmény, kaukázusi, perzsa, arab s kivált ottomán motívumokban bővelkedik, — Nikortzinda, Caben, Bithania, Chopi templomai sugallják ezeket.⁴¹ Argeş építője, a legendás Manole mester, a források szerint török volt;⁴² a freskók festője a szerb Dragomir.⁴³ Argeş és Deal monostora sugározta szét az örmény és georgiai hatást Havasalföldre és Mol-

²⁸ N. Iorga—G. Balş: *Histoire de l'art roumain ancien*. Paris, 1922. p. 19 ff.

²⁹ Oscar Wulff, a bizánci művészet világtekintélye, nagy kétkötetes művében (*Altchristliche und byzantinische Kunst*, Wildpark-Potsdam, Hdbuch der Kstwissenschaft) egyetlen sorban emlékszik meg a romániai bizánci stílus építészetéről, midőn Curtea de Argeş és Bukovetsat említi. Bd. II. S. 496.

³⁰ Iorga—Balş, id. m., G. Balş: *Serbiens byzantinische Monumente*, 14. l.

³¹ Iorga—Balş, 24. l.; Ştefan Metes: *Zugravii bisericii române*. Anuarul Com. Mon. Ist. Sect. pt. Tr. 1926—28. 25. l. etc.

³² Iorga—Balş, i. m.

³³ Iorga—Balş, i. m. 36., 42. l. etc.

³⁴ G. Balş: *Serbiens byzantinische Monumente*.

³⁵ Balş: O vizită la câteva biserici din Sârbia, 36—37. l. Idézi V. Vătăşianu: *Vechele biserici de piatră româneşti din judeţul Hunedoară*. Extras din Anuarul Com. Mon. Ist. Sect. pt. Tr. pe anul 1929. 135. l.

³⁶ Iorga—Balş, i. m.

³⁷ G. Balş: *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*. Communication faite au IIe Congrès de Études Byzantines (Athènes, 1931). Valeni de Munte, 1931.

³⁸ Balş: *Influences*, 5. l.

³⁹ Iorga—Balş, i. m.

⁴⁰ Balş: *Influences*, 6—7. l.

⁴¹ Balş: *Influences*, 9—11. l.

⁴² Balş: *Influences*, 12. l.

⁴³ Metes, i. m. 28. l. Tocilescu: *Curtea de Argeş*.

dovára egészen a XVII. századig.⁴⁴ Ekkor ismét török motívumok lépnek fel s a XVII. században újra sok örmény mester vándorol be.⁴⁵ Moldova egyik legszebb templomát, a dragomirnaít (1606), *Dima* nevezetű görög építész alkotta.⁴⁶ A másik gyönyörű moldovai templom a jassyi Trei Ierarchi (1630). E templomról írja Petranu, hogy nem csupán chef d'oeuvre, hanem román chef d'oeuvre.⁴⁷ Balș a templom analógiáit az alsó Kaukázusban találja meg s kimutatja orosz, perzsa és muzulmán diszító elemeit. Hiteles mestere, *Ienacke Etisi*, konstantinápolyi görög mester.⁴⁸ Kifestésére Vasile Lupu vajda (második felesége circassiai nő) oroszokat hív be: *Sidor Pospeev*, *Iacov Gavrilov*, majd *Deico Iacovilev* és *Pronca Michitiu* készítik gyönyörű freskóit.⁴⁹ A bizánci stílus festés, amelynek annyi szép emléke maradt román földön, szorgalmas monográfusuk, St. Metes, szerint nagyon sokat köszönhet a román földön megtelepedett szerb, orosz, lengyel, rutén, szász festőknek.⁵⁰ Az athonita iskolában tanult szerb, macedón és bolgár, majd orosz festők sok és jelentékeny művészi freskót hagytak hátra a fejedelemségekben. Velence is hat a későbbi korban.⁵¹

Természetesen ezzel az egynéhány mozaikszerűen kiemelt adattal, amelyek azonban a legjelentékenyebb régi műemlékekre vonatkoznak s a román tudomány legelső kiválóságainak megállapításai, távolról sem akarjuk kétségbevonni azt a tényt, hogy román fajú művészek is működtek s hogy a későbbi korokban a műgyakorlat helyi jellegzetességei is megállapíthatók. Ámde Petranunak, ha elméletéhez hív marad s ha nem akar kétféle mértékkel mérni, akkor mindezek alapján a fejedelemségek művészetét a bizánci művészet egy másodlagos tartományának kell látnia, amelynek emlékei idegen mesterek közreműködésével jöttek létre. Íme, látjuk, hogy hova vezethet az az elmélet, amely névelemzéssel és fajkutatással akarja helyettesíteni a művészet-történeti tanulmány formaelemző és történetkutató szempontjait. Éppen a román nemzeti művészet kérdésében kell Petranunak csatlakoznia Gerevich ama megállapításához, hogy „ha valaki azt a feltevést kockáztatná meg, hogy a történettudományt a név naiv alapjára he-

⁴⁴ Balș: *Influences*, 12. l.

⁴⁵ Balș: *Influences*, 12–13. l.

⁴⁶ Balș: *Influences*, 15. l.

⁴⁷ Petranu: *L'histoire de l'art*, 16. l.

⁴⁸ Balș: *Influences*, 16. l.

⁴⁹ Metes, i. m. 57–58. l.

⁵⁰ Metes, i. m. 18. l.

⁵¹ A román szerzők (kivált azok, akik Párizsban, vagy bizantinológiai kongresszusokon adnak elő és nem „in usum Delphini” írnak) az idegen befolyásokat és mestereket sohasem hallgatták el. Helyesen írja maga Iorga a román várakról írt műve végkövetkeztetésében (*Les châteaux occidentaux*), hogy „...ils présentent au moins l'avantage de montrer combien des influences différentes ont pu s'établir sur cette terre accueillante et combien on peut reconnaître de civilisations différents sur un pays qui su a tirer profit de chacune d'entre elles”.

lyezze, Közép- és Kelet-Európa népeinek és országainak történetét és művészettörténetét nem lehetne megírni.⁵² Való igaz viszont, hogy a fejedelemségek műemlékeinek mecénásai, ctitorai, igaz, buzgó román érzésű vajdák és főpapok voltak. De ez Petranu történeti szemléletében keveset számít...

*

Az erdélyi román művészetkutatók, élükön Petranuval, az erdélyi románság multjának felkutatása érdekében nagy és terjedt munkát végeznek. Munkásságuknak eme pozitív oldala már is igen sok adattal gazdagította Erdély művészettörténetét. Ha valahol, itt valóban vannak érdemei Petranunak, midőn a figyelmet fokozottabb mértékben irányította a románok templomaira.⁵³ Részben a csekélyszámú hunyadmegyei hátszegvidéki kőépítkezések, legnagyobb mértékben azonban a román népi művészet alkotásai, a fatemplomok és keleti stílusú falfestéseik, keltették fel figyelmüket, s bár a kutatás még a kezdetnél tart, már is jelentékeny mérvű kiadványok jelentek meg.⁵⁴ A művészettörténet a legutóbbi időkig idegenkedett a népművészetnek a szaktudomány keretében való tárgyalásától. Petranu és köre érthetően a mellett tör lándzsát, hogy a népi építkezések a nagy művészettel egyidejűleg foglalkoztassák a kutatókat; sőt mestere, Strzygowski, tanításához híven ennek elsődleges fejlődéstörténeti jelentőséget tulajdonít.

A szakírók természetesen annak is kutatják okát, hogy miért nem fejlődött ki a nagy művészet — a kőépítészet, festészet és szobrászat — a románságnál éppúgy, mint Erdély többi népeinél? Ennek okát

⁵² Magyar Szemle, 240. l.

⁵³ Petranu több ízben panaszolja, hogy a régi magyar művészettörténeti kutatók elhanyagolták a román vonatkozású emlékeket (p. o. *Die Siebenbürgische Kunstgeschichte und die Forschungen Josef Strzygowskis*. Sonderabdruck aus der Josef Strzygowski—Festschrift. Klagenfurt, 1932. 1—2. l.). Ez az állítás nem helyénvaló. Balogh Ilona (*Magyar fatornyok*, Bp. 1935. 4—7. l.) találóan mutat rá, hogy a magyar kutatók (Téglás, Myskowszky, Szinte Gábor és László, Gróh, Supka, Gyárfás) nagy szeretettel és érdeklődéssel foglalkoztak a románok fatemplomaival és egyéb emlékeivel; s ha a magyar kutatás faépítéssel egyáltalán foglalkozott, úgy elsősorban a nemzetiségek felé fordult figyelme. Ezek a tanulmányok a legelőkelőbb magyar szakfolyóiratokban jelentek meg. Petranu maga is gyakran idézi e szerzőket (*Die Kunstdenkmäler, Strzygowski—Festschrift*, etc.).

⁵⁴ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, etc.; *Bisericiile de lemn din judetul Arad*, Sibiu, 1923; *Originea turnurilor bisericiilor de lemn din Ardeal*. In volumul de omagiu închinat lui Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani. Cluj, 1931.; *New Researches in the Art of Woodbuilding in Transylvania*. Parnassus, 1931.; *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericiile de lemn*, Sibiu, 1931.; *Bisericiile de lemn ale Românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente*. 1934. *Neue Forschungen auf dem Gebiete der Holzbaukunst Siebenbürgens*. Résumé et actes du Congrès. Stockholm, 1933.; V. Vătășianu: *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*. Anuarul com. Mon. Ist. vol. II. 1929. — Valer Literat: *Două biserici din Tara Oltului*. An. Vol. I. 1926—28. — Silviu Dragomir: *Vechile biserici din Zarand și ctitori lor în sec. XIV. și XV*. Anuarul II. 1929. — Atanasie Popa: *Biserica de lemn din Brăglez. jud. Salaj*. An. II. 1929. *Bis. vechi de lemn românești din Ardeal*. An. III. 1930—31. etc.

ritka egyöntetűséggel az erdélyi románság politikai és vallási elnyomatásában látják.⁵⁵ A politikai történet dolgaiba s a szőnyegen forgó kérdéseknek bármily napi politikai szempontból való taglalásába elvi okokból nem akarunk beleszólni. Nem hallgathatunk el azonban néhány ellenvetést. Mindenekelőtt rá akarunk mutatni arra, hogy a középkori államszervezet és politikai beállítottság távolról sem ismerte a ma annyira divatos faji megkülönböztetést. A középkort nem ítéltük meg helyesen a mai szemzőgből, mert ezek a történetiszemléleti visszavetítések a mult sajátos s csak önmagában érthető berendezkedésének való ismeretét elhomályosítják. Nem hiába mondotta Szent István: „*Gyenge és romlandó az egynyelvű és egyerkölcsű ország.*“ Hogy is érthetnők meg mai szemmel ezt az államelméletet?

Az Árpádházi királyok, a szentistváni politika ujjszövegének nyomán, nemhogy elnyomták volna a románságot, hanem telepítéseikkel és egyéb jóléti kedvezményeikkel gyarapodásukat elősegítették. Az újabb történeti kutatások bebizonyították, hogy az erdélyi románság szervezkedésének első csiráit a magyar hatalomtól kapta. Az erdélyi románok a kenézségeikben már igen korán autonómiát élveztek, hasonlatosan a székelység korai szervezkedéséhez.⁵⁶ Maguk a román történészek nem egyszer hivatkoznak ezekre a korai román kenézségekre, mint szervezethez és népi fejlettségüknek bizonyítékaira. Már csak ezért sem állhat meg a „nemzetiségi elnyomás“ elmélete.⁵⁷ Korántsem lehetnek politikai okai annak, hogy a nagy művészetben az erdélyi románok nem vették ki részüket. Hasonlóan nem állhatja meg helyét az a feltevés sem, hogy az elnyomás miatt nem fejlődhetett ki nagyszabású, monumentális román művészet.⁵⁸ Az ókirályságbeli egyházi műemlékek egyáltalán nem nagyszabásúak: Curtea de Argeş, vagy Deal monostor-temploma arányaikban és méreteikben messze eltörpülnek a „Kolozsvári Szent Mihály-templom“, vagy a „Brassói Fekete-templom“ nagyszabású arányai mellett. A bizantino-román stílus, az égbenyúló kőtoronyok hiánya, önmagában magyarázza a román műemlékek méretbeli kisszerűségét. Ezt a tárgyilagos művészetszemlélet semmiféle nemzetiségi elnyomás rovására nem írhatja.

A román szakirodalom figyelme elsősorban a kőből épült templomai felé fordult. Számukat a korábbi irodalomtól megállapítottnál jóval többre teszi s ebbe a magasabb számba a nyugati stílusban építeteket is besorolja.⁵⁹ A bizantin stílusú hunyadmegyei kőtemplomok monografiáját V. Vătăşianu dolgozta fel nagyterjedelmű és beható mun-

⁵⁵ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 12. l., *L'histoire de l'art*, 11. l. — Vătăşianu: *Vechile biserici* etc. 179—182. l.

⁵⁶ V. ö. Hóman Bálint: *Magyar történet*, II., I. még Deér József: *A középkori Erdély*. Magyar Szemle, XXII. 203—204. l.

⁵⁷ Deér, i. h.

⁵⁸ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 14., 44. l.

⁵⁹ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, p. 15 ff. Említi, hogy csak a szamosújvári püspökségben 26 templom régebbi, mint 1800.

kájában.⁶⁰ Demsus, Felsőszilvás, Guraszáda és Erdély más templomai mellett, amelyek a szerb befolyásban kifejlődött havasalföldi építészet hatása alatt épültek, egy hosszanti alaprajzú bizantin stílusú templomcsoportozatot vesz fel s mint ilyent tárgyalja Óraljaboldogfalva, Zeykfalva, Berekszó, Nagyszótró, Nagyesula, Kolczváralja és Sztrigyszentgyörgy közismerten nyugatii stílus templomait.⁶¹ Végső elemzésben, Strzygowski módszere szerint, a faépítészet hatását igyekszik kimutatni a kőtemplomokban. E módszer lehetővé teszi azt is, hogy amit a tárgyalás előző szakaszában, mint óvatos föltevést kockáztat meg, arra a következő fejezetben, mint sziklaszilárd alapra építsen. Ezekről a hunyadmegyei templomokról egyébként maga Vătășianu írja, hogy „*bisericele mitite și sărăcuțe*“⁶² és „*modeste biserice*“⁶³ azaz szerény és szegényes templomocskák. Mestere, Petranu, viszont több ízben említi, hogy az erdélyi román kőtemplomok művészileg mögötte maradnak a moldovai és havasalföldi emlékeknek.⁶⁴ Amde Petranu szerint a provincializálás, a „Verarmung“ még nem nemzetiesít egy művészetet (nu naționalizează o artă),⁶⁵ s így nem adhat elvileg igazat Vătășianunak, aki a sajátos nemzeti jelleget éppen a hunyadmegyei kőtemplomokból akarja levezetni...

⁶⁰ Virgil Vătășianu, id. m.

⁶¹ Vătășianu munkája kimerítő és becses adattára az erdélyi román művészettörténetnek; részletekbe menő külön bírálatot érdemel, amelyre itt tér nem nyílik. Rá kell mutatnunk azonban Óraljaboldogfalva tipikus esetére. A mostani ref. templom, amely — mint átmeneti stílje mutatja — alapításakor katolikus volt, egy időben azonban a görög keletiek kezén volt. A freskókon egy helyütt „Sfântu Apostolu Mateiu“ cirillbetűs felírás látható, s ebből következteti Vătășianu, hogy a freskók XIII. századiak és a templom román alapítás. De ha a felírás a XIII. századból származna, akkor egy jó évszázaddal megelőzné a legkorábbi román nyelvemlékeket! A falu magyar neve: Óraljaboldogfalva, már maga is igazolja, hogy magyar település és katolikus templom volt. — Vătășianu a Kendeffy-családra is hivatkozik, melynek ősei e vidéken birtokosok voltak. A Kendeffyek román eredetére vonatkozó egyetlen okleveles adat I. Cavaler de Puscariu: *Date istorice privitoare* (és nem „privitoare“, mint V. idézi) *la familiile nobile române*, Sibiu, 1895, Partea II. 177–178. l. nyomán egy 1439-i oklevél, amely szerint a Kendeffyek „*nobiles Vallachi*“ (és nem „Valahi“, mint V. idézi) *nostri de Malomvis*“ említettnek. Ezt idézi döntő mozzanatként Vătășianu, (II. l. I. jegyzet). Az újabb magyar oklevélkutatás előtt azonban világos, hogy a korai oklevelek a *bolgárokat* is „*Vallachi*“-nak írták. „*Kendeth*“ bolgárul *bíró*-t jelent s a Kendeffyek így bolgár eredetűek. A Kendeffyek eredete azonban az Óraljaboldogfalvi templom stílusán nem sokat változtat. Aztán a család története végig bizonyítja, hogy a magyarrá vált főúri nemzetség mindig magyar eszmék szolgálatában állott. Hasonló az eset más nem magyar eredetű főnemesi családoknál is, mint a Drágffyaknál, Nopcsáknál, Kenderecsyeknél, Zeykeknél, stb., amelyek a bizantin művészettörténetnek igen kevés szolgálatot tettek. (V. ö. *L'histoire de l'art*, 18. l. és Gánd Románesc, III. 120–121. l.) A családok eredetének kinyomozása egyébként, szerény véleményünk szerint, inkább a család- és nemzetségtörténet, mintsem a művészet-történet feladata.

⁶² Vătășianu, 146. l.

⁶³ Vătășianu, 162. l.

⁶⁴ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 23., 64. l.

⁶⁵ Petranu: *Gând Românesc*, III. 114–115. l.

Több sikerrel kecsegtethet e célkitűzés a fatemplomok esetében. Erdélyben, Petranu számítása szerint, 1274 román fatemplom van.⁶⁶ Ezek a templomok valóban becses és jelentékeny értéket képviselnek. A magyar és szász emlékektől külső megjelenésükben s kivált belső hatásukban eltérnek. Az erdélyi román fatemplomok a román népművészetnek sok érdekes faji tulajdonságát mutatják. A templomtípus kialakulására vonatkozó elméletek azonban egynémely tekintetben helyesbítésre szorulnak.

A ma álló erdélyi román fatemplomok nagy többsége a XVIII. és XIX. századból való, egyes XVII. századi kivételektől eltekintve.⁶⁷ Az ókirályságbeli fatemplomoktól élesen elütnek;⁶⁸ torony, egy-két eset kivételével, a moldovai vagy a havasalföldi templomoknál egyáltalában nem található. Az erdélyi román fatemplomok tornya — ez kezdetben a gótika, majd a barokk hatása alatt alakult ki, — nyilvánvalóan nyugati típus. Ezt maga Petranu is több ízben hangoztatja,⁶⁹ valamint azok a külföldi tudósok is állítják, akik Petranu munkássága nyomán az erdélyi fatemplomokról egyébként magasztatólag nyilatkoznak.⁷⁰

Ezentúl azonban látni fogjuk, hogy a templomok alaprajza az esetek legnagyobb számában hosszanti elrendezésű s boltozati típusaikban is az erdélyi nyugati stílus emlékei boltozati rendszerét követik. Erre vall elsősorban a poligonális szentélyzáródás, amely a gótikus,⁷¹ majd a barokk köépítészetben általános volt. Hasonlóan mutatkozik meg a nyugati hatás a fatemplomok dongaboltozatán. A keleti kupola ugyanis sohasem jelenik meg Erdélyben;⁷² a dongaboltozat pedig az erdélyi reneszánsz és barokk köépítészet általános boltozási módszere volt. Petranu, aki a fatemplom-építészetet, Strzygowski tarthatatlan elmélete nyomán, elsődlegesnek tartja és nem hiszi, hogy a népi építészet a nagy művészet bevált boltozási formáit tette magáévá, a régebbi s elavult szerzőkkel vitatkozva, nem tartja megengedhetőnek, hogy ez a boltozati típus akár a félköríves, akár a gótikus építészet hatása alatt fejlődött volna ki, hanem bizánci előképeket keres. Már pedig, Petranu szerint, az erdélyi román fatemplomok a XIV. századból veszik elsődleges típusaikat, s ha a gótika korában a négyfiatornyos, árka-dos körüljáróju tornyot vették mintának, akkor a boltozatokat is csúcsívesen kellett volna felrakniok.

⁶⁶ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 26. l.

⁶⁷ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 38. l.

⁶⁸ V. ö. Balogh Ilona, i. m. 71. l.

⁶⁹ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, etc; *Originea turnurilor*, etc.

⁷⁰ L. C. Petranu: *Bisericiile de lemn ale Românilor ardeleni*, Sibiu, 1934. Adler (6. l.), Damm (7. l.), Henry (7. l.) „a templomok kétségtelen gótikus hatást mutatnak és a köépítészeti utánzását”; Dhuicque (9. l.), Curman (8. l.), Erixon (10. l.), Réau (10. l.), Treiber (12. l.) etc.

⁷¹ Ezt P. is elismeri. *Die Kunstdenkmäler*, 42. l.

⁷² Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, p. 32 ff.

Petranu figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy a régi szerzők, akikkel vitatkozik (mint Schulez),⁷³ a barok építészetet egyáltalában nem ismerték; az erdélyi reneszánsz és barok építészet meg éppen „terra incognita” volt számukra. Innen világos, hogy miért kell állandóan cáfolni Petranunak azt az állítást, hogy a fatemplomok boltozása a félköríves módszert vallotta elsődleges formájának. A mult század magyar műtörténészei a barokban holmi elkorcsosult félköríves stílust láttak az Európa-szerte uralkodó barokkellenes áramlat befolyása alatt. A nagyérdemű Orbán Balázs, midőn a XVIII. század végén épült gyönyörű „Csíksomlyói barok kegytemplom”-ról ír, így nyilatkozik: „...semmi építészeti beccsel nem bír — román stílt akartak utánózni, de korunk építészeti zavart eszméivel s a renaissance okadatolhatatlan ízlésének visszemlékeivel még az utánzásban is szerencsétlen szokott lenni...”⁷⁴ Rómer Flóris, aki műkedvelőnek egyáltalán nem nevezhető, a „Nagyvárad barok Székesegyház”-ról írja, hogy mestere, Ricca, előtt „a régi három hajójú bazilika lebegett...” s a külső építészeti díszítmények némelyikére a klasszikai építészeti nyelvben kifejezést nem találtam s éppen ezért azok korcs voltát Riccától nem irigyljük...”⁷⁵

Látható mindebből, hogy Petranunak igaza van s az erdélyi fatemplomok boltozása sem a félköríves, sem a csúcsíves építészetből nem indult ki. Viszont a boltozásban a kő- és nem a faépítészet volt az elsődleges. A lapos, gerendás famennyezet felel meg a fa szellemének s nem a dongabolt. A boltozás tipikusan kőtechnika s ezért nem ad hitelt ennek az elméletnek Balş sem, aki határozottan cáfolja, hogy a moldovai kőboltozatokat a faépítészet befolyásolta volna.⁷⁶ Egyetlen fatemplomot sem ismerünk, amely korábbi volna a moldovai kőtemplomoknál. Ezért a dongaboltozat éppúgy, mint a poligonális apszis, Erdélyben is a nyugati kőépítészet nyomán nyert alkalmazást. De ha sem a félköríves, sem a csúcsíves stíl nem vitt szerepet, akkor melyik kor volt a forrás?

Bizonyos, hogy az ortodox vallás szertartása a templom belső berendezkedésére hatással volt. De éppen a barok-kor (tehát a XVIII—XIX. század, amikor az erdélyi román fatemplomok döntő többsége épült) engedte meg a legnagyobb szabadságot az alaprajz tekintetében, s amint nem idegenkedett a kereszthajótól, éppen annyira kedvelte a centrális megoldást és a kupolát. Aki az erdélyi barok egyházi építészetet ismeri, az nyilvánvalónak tartja, hogy a fatemplomok alaprajzi elrendezésükben és boltozati típusaiban a kőépítészethez idomul-

⁷³ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 40. l.

⁷⁴ *A székelyföld leírása*. (Pest, 1869.). II. köt. 15. l.

⁷⁵ *Művészeti mozzanatok Biharban*. A „Hon” tárcája, 1878. évi XVI. évf. 65. sz. márc. 14.

⁷⁶ G. Balş: *Bisericiile lui Stefan cel Mare; Bisericiile moldovenesti din veacul al XVI.; Sur une particularité des voutes moldaves*. Rapport du Congrès de Byzantinologie de Bucarest. *Erveit Vătăsianu sem tudja elerőtleníteni, aki szintén Strzygowski-val tart. Bolţile moldovenesti. Originea si evolutia lor istorică*. Extras din An. Inst. de nat. Vol. 5. Cluj, 1929.

tak. S hogy a barok alaprajz mily kitűnően simul a keleti ritushoz, annak a „Balázsfalvi“, „Lugosi“ és „Nagyvárad“⁷⁷ görög katolikus, illetve román ortodox székesegyházak a beszédes példái. A sok-sok barokos fatorony — a bihar- és aradmegyeieket Petranu publikálta — eleven bizonyossága annak, hogy a barok kőépítészet, amely a centrális felé hajló alaprajzot, a sokszögű szentélyzáródást, a dongaboltozást s a hagymaalakú toronysisakot egyaránt alkalmazta, szolgált a XVIII—XIX. századi fatemplomok mintaképül. A dongaboltozás azonban már a reneszánszban is általános volt s a román fatemplomok elsődleges típusa a késő gótikából vette a tornyot; jól ismert dolog, hogy a reneszánsz és a gótika párhuzamosan éltek együtt Erdélyben a XVI. és XVII. században. A legkorábbi típus végre csak az egyszerű házforma lehetett, gerendás síkmennyezettel.⁷⁸ Azt a tényt végül, hogy a román fatemplomok díszítő elemeikben, a faragásokban és a bizantino-román falfestményekben⁷⁹ merőben eltérnek a nyugati stílustól, mi is világosan látjuk. Mindezek azonban nem szerkezeti és nem építészeti sajátosságok. Nem ok nélkül panaszolja tehát Petranu, hogy a román hivatalosságok és tudományos tekintélyek — Iorga kivételével — hallgatással térnek napirendre könyvei fölött.⁸⁰

Petranu a fatemplomokkal foglalkozó munkáiban, midőn az azokra való hatásokat és analógiákat keresi, a legtávolabbi vidékekre és korokba megy el. Sziléziai, német, lengyel, norvég fatemplomokkal veti egybe, majd Kisázsia alkotásaival: az eredetre nézve a régi rómaiak harci eszközeit is feleleveníti.⁸¹ Hasonlóan cselekszik Vătășianu is. Kaukázustól és Irántól fel csaknem Izlandig és Grönlandig kutatják azokat az emlékeket, amelyek az erdélyiekre hatással lehettek, s így nem csoda, hogy Vătășianu arra az eredményre jut, hogy Erdély, mint ilyen, északra tartozik (?).⁸² Csak a szomszédos magyar falvakban emelkedő fatemplomokat, fatornyokat és faharanglábakat kerüli el figyelmük.

Petranu azt vallja, hogy Erdélyben csak a románoknál volt faépítkezés,⁸³ s így nem adható hitel azoknak a magyar és szász íróknak, akik a fatornyok eredetét saját emlékeik körében kutatják. „Wo liegt die Wahrheit?“ — kérdezi — s így folytatja: „Zuerst muss man feststellen, dass heute alle Holzkirchen Siebenbürgens den Rumänen gehören... Es liegt nirgendsin Beweis dafür vor, dass die Holzkirchen der Sachsen

⁷⁷ Lásd erre vonatkozólag Biró: *Nagyvárad barok és neoklasszikus művészeti emlékei*. Bp. 1932. 79—83. l. és Nic. Firu: *Monografia bisericii Sfintei Adormiri* (bis. cu lună). Oradea, 1934.

⁷⁸ Henry a házalakú fatemplomokban látja az elsődleges típust és igen helyesen (P. Henry: *Les églises de la Moldavie du Nord*).

⁷⁹ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 42. l.

⁸⁰ Petranu: *Bisericiile de lemn ale Românilor ardeleni*, 37. l.

⁸¹ Petranu: *Orginea turnurilor*, etc.

⁸² *Veștile biserici de piatră* etc., 196. l.

⁸³ „Numai Românii au în Ardeal bisericiile de lemn“. *Bis. de lemn ale Românilor*, etc. 22. l.

und Ungarn vor Jahrhunderten so ausgesehen haben, wie die jetzigen rumänischen...⁸⁴

Balogh Ilonának a magyar fatornyokról írt s legújabbban megjelent munkája az egykori Magyarország területéről közel ezerkétszáz község egykor állott, vagy ma is álló magyar fatemplomáról, illetve fatornyáról és haranglábjáról közöl hiteles adatokat. Ebből háromszázötvenkettő a szorosan vett Erdély katolikus vagy protestáns templomára vonatkozik.⁸⁵ Mindebből látható, hogy az állítás, amely szerint Erdélyben egyetlen magyar faemlék sem áll, enyhén szólva, nagyon vitatható. E református, unitárius és katolikus templomok nagy részét természetesen lebontották s helyettük kőtemplom, illetve kőtorony épült, sokan azonban, mint az „asszonynépei“, „kisillyei“, „unokai“, „székelykái“, „vajnafalvai“, „bábonyi“, „búzaházai“, „iszlói“, „jobbágyfalvi“, „nyomáti“, „vadadi“, „nagykedei“, stb. fatemplomok, „a marosfelfalusi“, „magyarvalkói“, „mezőveresegyházi“, „mezőkölpenyi“, „ördöngösfűzesi“, „ketesdi“, „marosszentannai“ fatornyok, a „krasznai“, „marosszentimrei“, „magyarvalkói“, „kendilónai“, „körösfői“, „bethlenszentmiklósi“, „nyárádszentlászlói“, „várfalvi“, „görcsi“, „szilágyfőkeresztúri“, „hadadi“ fatoronysisakok, a „mezőújlaki“, „galambodi“, „toldalagi“, „pókai“, „nagyfülpösi“, „mezőcsávási“, „krasznarécsei“, „ardói“, „magyarkezei“, „menyői“, „lelei“, „magyarherepei“, „nyárádszentimrei“, „magyarszováti“, „farnosi“, „magyarókeréki“, „krasznahorváti“, „sepsikálnoki“, „magyarsárosi“, „vistai“, „felsőbenczédi“, „kecsetkisfaludi“ stb. faharanglábak ma is állanak és a magyar nép nagyszerű építő készségének és művészetének tanubizonyosságai.⁸⁶ Közölt képeinken három ilyen faemléket mutatunk be: a „bábonyi“ (Kolozsmegye) fatemplomot (1772),⁸⁷ az 1922-ben lebontott egykori „magyarbikali“ fatornyot, amely a XVIII. században épült, és a párját ritkító gyönyörű „mezőcsávási“ haranglábát, amelyen az 1570-es évszám található.⁸⁸

De, hogy is lehetett volna épp a magyarságtól idegen a faépítéset? „Fatemplomokkal Skandináviától kezdve Kelet-Ausztrián át a Balkánig minden olyan vidéken találkozunk, ahol az anyagi, gazdasági és

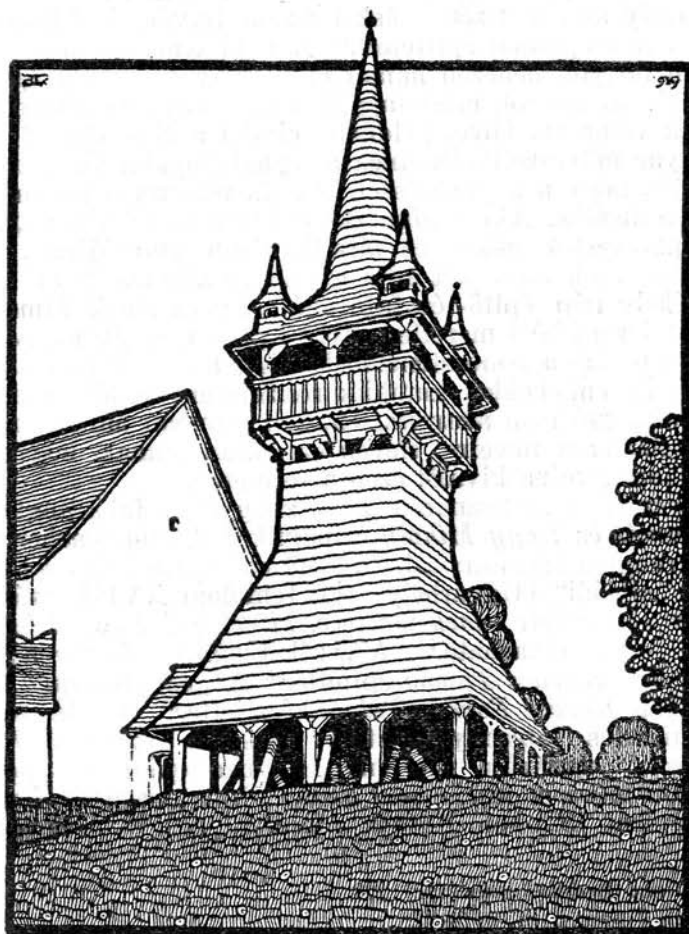
⁸⁴ Petranu: *Die Kunstdenkmäler*, 42. l.

⁸⁵ Balogh Ilona, id. m. A magyar fatornyok és fatemplomok jegyzéke, 100–185. l.

⁸⁶ Adataik, illetve fényképeik és rajzaik Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*, Kolozsvár, 1929.; *A Szilágyság fatornyairól*. Szilágysági Ref. Naptár, Zilah, 1932. 107–115. l.; *Kalotaszegi tornyok Szilágyságban*, 1935. évi Szilágysági Ref. Naptár, 101–110. l.; Kelemen Lajos: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyháztüszgálati jegyzőkönyveinkben 1798-ig*, Keresztény Magvető, XLVII., 1922. 168–180. l. és Balogh Ilona, id. m. Sok szóbeli közlést köszönünk Debreczeni Lászlónak.

⁸⁷ Erdélyi Ref. Naptár, 1935. Kolozsvár. V. ö. Balogh, 51., 161. l.

⁸⁸ E két rajz Debreczeni: *Erdélyi református templomok és tornyok* c. albumából való. A „magyarbikali torony“ fényképe Balogh, i. m. 26. kép. (v. ö. 164. l.); a mezőcsávásié 35. és 36. kép (55–56., 170. l.). A klisék közlésre való átengedéseért Debreczeni Lászlónak hálás köszönettel tartozunk.

A·M·BIKALI·REGI·HARANGLÁB

(Debreczeni László rajza).

néprajzi körülmények létrehozták s ahol a köépítészet magasabb kultúrfejlődése még meghagyta".⁸⁹ Magyarországon, s kivált a fában gazdag Erdélyben⁹⁰ a XI. századtól kezdve századokon át a faépítés uralkodott. Közismert, hogy a legrégebb okleveles adatunk a faépítésre 1204-ből való, amely szerint Szent László Szent István jobbjának őrzésére Szentjobbon fatemplomot építtetett.⁹¹ A népi templomépítkezés az első századokban nagyon nehezen haladt előre. Kivált Erdély egyes, köben szegény vidékein másról, mint faépítkezésről, szó sem lehetett. Honnan teremthettek volna elő követ példának okáért a Mezőségen!

A magyar művészettörténetnek a leghalványabb oka sem lehet volna attól, hogy a népművészet és a faépítészet a műtörténet keretében tárgyalassék. Aki végignézte Debreczeni Lászlónak, az erdélyi magyar népművészet lelkes és fáradhatatlan kutatójának, a gazdag gyűjteményét (csak töredékét adja gyönyörű albuma),⁹² az előtt a magyar és székely nép építő- és fafaragó művészetének kimeríthetetlen gazdagságát bizonyító ismeretlen világ nyílik meg. A magyar faépítészet emlékei sokkalta ismeretlenebbek, mint a román nép alkotásai.

Ezekkel az emlékekkel kutatóik részletesen foglalkoznak s ismétlésekbe bocsátkozni nem akarunk. Rá kell azonban mutatnunk az építő mesterek felbukkant neveire, eleven cáfolatául annak, hogy a magyar nép nem alkotott volna kiválót ezen a területen.

A nagyszabású „krasznarécsei“ (Szilágyság) faharanglábat 1754-ben *Pap Tamás és Nagy Mihály* csinálták.⁹³ A „magyarherepei“ (Küküllő) faharangláb felírása: „*A. D. 1646 en szegin Bekő jagab czi(nál-tam)*“.⁹⁴ A „siklódi“ (Udvarhely) ref. templom XVIII. századi fatornyán „*Tsók János volt ennek mestere, ki ezt a fatornyot ide Helyihez tette 1784*“ felírás olvasható.⁹⁵ A „székelykáli“ ref. sövénytemplomot 1782-ben *Kendi Kovács Tamás* építette.⁹⁶ A „nagybányai“ fatoronysíksakot 1619-ben *Kasza Farkas Péter* készítette.⁹⁷ A „tarcsafalvi“ elpusztult unitárius fatorony mestere 1734-ben *Bormezei János*.⁹⁸ A „magyarsárosi“ unitárius fatorony 1699-ben épült fel „*per artifices Georgium Domokos et Michaclem Szabó*“.⁹⁹ A „marosszentannai“ egykori haranglábat 1821-ben *Mátyás József* készíti.¹⁰⁰ A nevezetes „tor-

⁸⁹ Gerevich: *Erdélyi művészet*, 229. l.

⁹⁰ Balogh Ilona, i. m. p. 14 ff.

⁹¹ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 486—487. l. — Idézi Gerevich: *Erdélyi művészet*, 229. l., majd Balogh Ilona, 16. l.

⁹² *Erd. ref. templomok és tornyok*. Debreczeninek egyébként most készülő nagyterjedelmű munkája az erdélyi magyar népművészet emlékeiről.

⁹³ Debreczeni: *Erd. ref. tpl.*; Balogh, 175. l.

⁹⁴ Debreczeni szíves közlése.

⁹⁵ Debreczeni adatgyűjtése és közlése.

⁹⁶ Balogh I., 59. 172. l.

⁹⁷ Balogh Ilona, i. m. 40—41., 151. l.

⁹⁸ Balogh I. 61. 185. l.

⁹⁹ Balogh I. 62. 160. l.

¹⁰⁰ Balogh I. 169. l.

(Debreczeni László rajza).

dai fahídat“ 1804-ben „Követsi János hazaffi fő építő mester“ alkotta.¹⁰¹ Éppígy van Magyarország minden vidékén. Domanovszky György sajtó alatt levő munkája, amely a beregmegyei fatemplomokkal foglalkozik, egész sereg magyar mesternevet hoz napfényre, mégpedig a legszebb templomok alkotóiét a rutén faépítéssel foglalkozók igaz örömére.

A maiglan álló magyar fatemplomok, fatornyok és haranglábak kiváló fogalmat adhatnak a magyar faépítészet műformáiról és színvonaláról. A gótizáló toronyképzésnél rendszeresen fordul elő a négy fiatorony és a körülfutó árkádos tornác, amely a román fatemplomoknak is sajátossága. Petranu és köre, midőn ezeknek a tornyoknak az előképét keresi, helyi vonatkozásokban minden alkalommal a *szász* őrtornyok példájára hivatkozik. Balogh Ilona megfigyelése azonban e tételt megdönti. Az erdélyi szász gótikus emlékeken ugyanis *vagy* a négy fiatorony fordul elő, *vagy* az árkádos tornác, de a *kettő együtt soha*.¹⁰² A kettő együtt kizárólag a magyar tornyokon fordul elő, illetve a románokén, akik ezt így csak a magyar emlékekről vehették át. A fatemplomokat sem építhették egészen tanulatlan, építésben járatlan parasztok, hanem hozzáértő ácsok, akik egyes vidékek céheiben dolgoztak. Bizonyítja ezt, hogy egyes vidékek fatemplomainak tornya az illető vidék székhelyeinek alkotásával áll szoros kapcsolatban, mint az akkori Kolozsvárral, Désszel, Nagyenyeddel, Marosvásárhellyel, stb.¹⁰³ A magyar ácsnevek egész tömegét mutatják ki ezeknek a városoknak a számadáskönyvei.¹⁰⁴ A józan ész is azt valószínűsíti, hogy a derék román templomépítő nép inkább vette mintának Déva, Bánffyhunad tornyát, vagy a szomszédos magyar falvak fatornyait,¹⁰⁵ mintsem valamely norvég fjord mögött rejtőző egyházét a ködös északon, bármily jól feleljen is ez meg Strzygowski képzeletének. Az aztán természetes, hogy a román fatemplomokon ez a típus a román nép lelkiségének megfelelően átalakul. A magas, égbenyúló, törékeny, astatikus román fatornyok éppoly hív kifejezői a miszticizmusra erősen hajlamos román népléleknek, mint a zömök, zárkózott, harcias tornyok a komor szászokénak. A magyar fiatorony, amely arányaiban a kettő között áll, a józan, szélsősé-

¹⁰¹ Balogh I. 63. l. — Az erdélyi magyar fatemplomok festett mennyezeteire vonatkozólag is sok magyar nevet ismerünk. Debreczeni *Asztalos János* (Vista, 1699. Nagyfülpös, 1642.), *Ecsedi Asztalos István és Fogarasi Asztalos Mihály* (Ördögösfüzes, 1675) és *Gyalui Asztalos János* (Kettesd, 1692. Bikal 1697) neveit említi. *Erdélyi református templomok és tornyok*. 14–15. l. L. még Csabai István, i. m. 25–30. l.

¹⁰² Balogh, i. m. 73–74. 84. l.

¹⁰³ Debreczeni László megfigyelése.

¹⁰⁴ Balogh, i. m.

¹⁰⁵ Debreczeni mutat rá, hogy a völösöki és korondi román fatemplomok tornyait a lelei ref. templomról vették át, a szilágycsehi és hadadi templomok egykori tornyait keresztül; a baksai román fatemplom a krasznait követi. *Kalotaszegi tornyok Szilágyban*, i. h. 109. l. — Hogy a románság vette át ezt a toronytípust a magyaroktól, ezt az is bizonyítja, hogy a magyar emlékek korábbiak. A románoknak ilyfajta tornyaik csak azokon a vidékeken vannak, ahol a magyarok így építkeztek. V. ö. Balogh, 74. l.

gekre nem hajlamos, alapján véve derült és racionális magyar művészeti szellemet tükrözteti vissza. Korántsem tévedett tehát Wesser vagy Springer, midőn a magyar fatemplomokban az európai faépítészet egy külön csoportját látták. Mindezekről azonban a román faemlékek, kivált festéseikben, erősen különböznek.¹⁰⁶ Ezeknek a festményeknek a feldolgozása román szempontból nem jelentéktelen feladat.

*

Külön kell megemlékeznünk az erdélyi barok művészetre vonatkozólag fölmerült kérdésekről.

Az erdélyi barok felkutatása — az erdélyi művészettörténet legfiatalabb területe — éppen e sorok írójának dolgozataiban került az érdeklődés homlokterébe. Petranu, aki az erdélyi művészetre vonatkozó minden kérdést éber szemmel figyel, hosszabb tanulmányra méltatta e munkáinkat.¹⁰⁷ A kutatás új eredményeinek elismerései mellett¹⁰⁸ hangoztatott kifogásai két csoportba oszthatók. Egyrészt e munkákat levéltári-történeti természetűeknek tartja, amely még nem tisztá művészettörténet; e kérdések megvizsgálása a jövő szakembereire vár. Másrészt annak alapján, hogy az Erdély-szerze letelepedett s itt munkásságot kifejtő barok művészek első nemzedéke jórészt bajor vagy osztrák földről jött be, kétségbevonja, hogy az erdélyi baroknak a magyarral, vagy ha úgy tetszik, a magyarországgal bármiféle kapcsolatai lennének. Szent László városának műemlékei „az osztrák és délnémet művészettörténethez tartoznak.”¹⁰⁹

Azt a kifogást, hogy e munkák túlnyomó részben levéltári-történeti jellegűek, szívesen vállaljuk. Nem hinnénk azonban, hogy az ilyen természetű kutatások nem tartoznak a művészettörténet legsajátabb lényegéhez. A műtörténet, mint neve is mutatja, történeti szaktudomány; egy ismeretlen kor emlékeinek felkutatása, elemzése s a rájuk vonatkozó levéltári adatok közlése legalább is annyira feladatai, mint az

¹⁰⁶ A román kutatók nem értékelik túlsokra a fatemplomok festéseit. Monográfusuk, St. Meteş (i. m. 105. l.) írja, hogy az erdélyi festményeknek nincs oly fontossága és értéke, mint az ókirályságbelieknek. Vătăşianu szerint a hunyadmegyei templomok falfestéseinek ikonográfiája csökkent, a festészet szegényes s nem állja ki sem az athonita, sem a szerb, de kivált nem a moldovai templomok festményeivel való összehasonlítást. (i. m. 92. l.) I. D. Ştefanescu nagyszabású, díszesen kiállított munkáit (*Le peinture religieuse en Valachie et Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX. siècle*, Paris, 1930. és *Contribution à l'étude des peintures murales valaques*, Paris, 1928) Vătăşianu kemény bírálatban részesíti. Több helyütt írja, hogy még a kiadott emlékeket sem ismeri („nu le cunoaşte, în orice caz nu le aminteste şi nu le studiază”) 140., 198. l. — Végre Petranu is hangsúlyozza, hogy a dekoráció leegyszerűsített (*vereinfachte Kunst*) és egyszerű parasztok készítették (*Die Kunstdenkmäler*, 38. l.). Amde „Verarmung încă nu naţionalizează o artă...”

¹⁰⁷ *Cercetări recente asupra barocului din Ardeal şi Crişana*. Gând Românesc, III. 1935. Jan. 49—53. l.

¹⁰⁸ Petranu egynéhány személyes természetű megjegyzést is tesz. Ő maga írja azonban más helyütt, hogy a személyes vita „o deraiere dela discuţia ştiinţifică...” (Gând Românesc, III. 121.)

¹⁰⁹ I. h., 51. l.

azokhoz fűzött fejlődéstörténeti következtetések, kivált ha ez utóbbiak a történeti tényeket és a szellemi egyezéseket szívesen hagyják figyelmen kívül. Petranu természetesen, Strzygowski szellemében, a „Wesen- und Entwicklungsforschung“-ot a régészeti és történeti felfogás fölött előnyben részesíti.¹¹⁰ Kíváncsiak vagyunk azonban a „jövő“ ama „szakembereire“, akik az erdélyi barokk összegyűjtött és legnagyobbbrészt még kiadatlan adalékai nélkül a nagyvonalú szintézist megrajzolhatnák. Légüres térben mozgó esztéticizálás az emlékek, mesterek és iskolák beható ismerete nélkül homokra épít. Ezt bizonyítják azok a megjegyzések, amelyeket Petranu az erdélyi barokkra vonatkozólag fölvet.

Buday Árpádnak Erdély művészettörténeti jelentőségéről írt ki-tűnő tanulmányával vitatkozva,¹¹¹ tévesnek minősíti Buday ama megállapítását, hogy a barokk igazában a XVIII. században köszöntött be Erdélybe.¹¹² Roth Viktorra hivatkozik, aki a szászföldön szórványosan felbukkanó korai, XVII. századi emlékeket tárgyalja. Nos, éppen Roth Viktor munkái tanuskodnak a barokk teljes nem ismeréséről és félreértéséről. A szász kutató az erdélyi építészetről írt munkájában a XVIII. század erdélyi építészetét „eine Periode des Stillstandes“-nek nevezi, amidőn az építészeti eszmék nem találnak hazájukra s csak „plumpe Kirchen“ fordulnak elő.¹¹³ Itt állásfoglalását még menti az, hogy csak a szászföldről ír, ahol a barokk építészet csakugyan nem vert mély gyökeret. A német akadémia legújabb díszes kiadványában, a „Die deutsche Kunst in Siebenbürgen“-ben,¹¹⁴ amellyel Roth, egy fiatal szász kutató szavai szerint, életművét megkoronázta,¹¹⁵ s amelyben az egész Erdélyt (mint Kolozsvári Tamást is) a német művészetbe kebelezi be, kijelenti, hogy Erdélyben a XVIII. században „erstand kein qualitativ bedeutendes Werk mehr.“¹¹⁶ E munkának az erdélyi barokkra vonatkozó nagy hiányosságára a kiváló szász kutató, Julius Bielz, is rámutatott¹¹⁷ s ez újabb tanubizonyysága annak, hogy szintézis az emlékek és mesterek is-

¹¹⁰ V. ö. C. Petranu: *Invățămintul istoriei artelor la Universitatea din Cluj*. Din „Viața nouă“, București, 1924., valamint *Die Siebenbürgische Kunstgeschichte und die Forschungen J. Strzygowskis*, 4. l.

¹¹¹ Buday Árpád: *Erdély művészettörténeti jelentősége*, (Nagyenyed-i Album), 1926., 49–78. l. — Petranu: *Discuții asupra sintezei artei ardelenice*. Gând Românesc, III. 1935, Apr. 245–249. l.

¹¹² Gând Românesc, III. 248. l.

¹¹³ V. Roth: *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*. Strassburg, 1905., 126–127. l. Ugyanitt írja, hogy Erdély 1804-től, Brukenenthal Sámuel halálától kezdve, száz éve a stílusok „kaotikus egymásutánja“. Ugyan? És a későbarokk? És a neoklasszicizmus?

¹¹⁴ *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Im Auftrage der Deutschen Akademie hg. v. V. Roth. Hermannstadt, 1934.

¹¹⁵ Harald Krasser: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Klingsor, 12. Jhg. 1935. Mai, Heft 5. 191–197. l.

¹¹⁶ I. m. 50. l.

¹¹⁷ Julius Bielz: *A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei* (ism.) Siebenbürgische Vierteljahresschrift, 58. Jhg. 1935. 184. l.

merete nélkül nem lehetséges.¹¹⁸ Így fordulhatott elő, hogy Petranu a „Kolozsvári Szent Mihály-templom” gyönyörű szószerkét König Jánosnak tulajdonította,¹¹⁹ s mint kutatásaink bebizonyították, minden alap nélkül, s hogy ugyanez a díszmű a „kolozsvári piarista templom” szószerkét jó tíz évvel korábban találgatja.¹²⁰ — Vannak esetek, amikor a strzygowski „Wesen und Entwicklungsforschung” vajmi keveset használ...

Ismételjük, hogy az erdélyi Gubernium korának művészeti emlékei még a feltárás kezdeti korszakában vannak s így a fejlődés menetét nem lehet szilárdan körvonalazni. Mégsem zárkozhatunk el az elől, hogy az erdélyi barokk általános jellemvonásaira az emléktanyag ismerete alapján rámutassunk, mielőtt még annak természetéről téves eszmék kerülnének forgalomba.¹²¹

Ismert dolog, hogy a késő reneszánsz Erdélyben sokáig elhúzódott s még a XVIII. század első negyedében is jelentős emlékeket hozott létre. A barokknak, nem mint elszigetelt szórványos alkotásoknak, hanem mint művészeti áramlatnak a föllépése a XVIII. század második tizedére tehető. A kolozsvári mesterkör kialakulását, amely Erdélyben vezető szerepet vitt, más alkalommal már részletesen fejtegettük. Fellépésének államszervezeti és szellemi háttere azonos volt Magyarországgal; a Habsburg uralom művészeti egységesítő politikája és az újjáébredő katolicizmus sugallta. A protestantizmus eleinte kétségkívül idegenkedett tőle; később azonban, amikor építészeti formái általánosan elterjedtek Erdély-szerte (Mária Terézia uralkodásának második felétől kezdve), a protestáns főnemesség éppúgy, mint az egyházak, szívesen alkalmazták. Élete nem volt rövid s az Erdélyben szokásos retardáció következtében a XIX. század második, sőt harmadik évtizedéig is fellelhetők nyomai; stílfarmái azonban észrevétlenül olvadtak bele a neoklasszicizmusba. Fejlődése kezdetén a nyugaton már meghiggadó barokk a sokáig húzóó erdélyi reneszánsz formákkal karöltve mindvégig klasszicizáló színezetű. S amint az erdélyi művészet általános jellemvonása következtében tömegesebb, nehezkesebb, súlyosabb formában jelenik meg, éppúgy tette lehetővé a nyugati középpontoktól való eltávolodás a szabadabb, egyénibb fejlődést.¹²² Ez a szabad kialakulás azonban nem halad a szertelenség irányvonalában. A barokk nagy indu-

¹¹⁸ Petranu írja (Gând Românesc, III. 118.), hogy Gerevich (*Erdélyi művészet*) nem is kísérl meg, hogy az erdélyi barokk sajátos vonásait megállapítsa. Gerevich ugyanis e cikkében csak általánosságban foglalkozik a barokkal, érthetően nem akarva elébe vágni a kor emléki felkutatásának. Legújabb munkájában azonban (Gerevich—Genthon: *A magyar történelem képeskönyve*, Bp. 1935. XXXV—XXXVII. l.) már rámutat a szabadon fejlődő erdélyi barokk egyéni jellegzetességeire, a már kiadott kutatások következtében.

¹¹⁹ *Die Deutsche Kunst*, 147—148. l.

¹²⁰ U. o.

¹²¹ E kérdésről részletesen számoltunk be az Orsz. Magy. Régészeti és Művészettörténeti Társulatban, 1935. ápr. 3. (*Újabb adatok Erdély művészettörténetéhez*.)

¹²² V. ö. Gerevich: *A magyar történelem képeskönyve*, XXXVII. l.

latai a magyar művészeti léleknek megfelelőbb higgadt, józanabb, klaszszicizáló formában jelentkeznek¹²³ s így az erdélyi barok az európai barok művészet sajátos, egyéni színeződését képviseli. Világi építészetét a négyzetes alaprajzú elrendezés (kastélyoknál és palotáknál egyaránt), az udvaron körbefutó árkádos és oszlopos tornác jellemzi, továbbá a tipikusan erdélyies magas tetőzet, a tömeges falak, a keskeny ablaktengelek, az egyes építészeti elemek aránytalansága, a mérnöki szabályosság hiánya s kivált a díszítő elemek eredetisége s játékos volta,¹²⁴ így a mind gyakrabban fellépő gyümölcs- és szőlőmotívum (a protestantizmus szimbolikájának befolyása).

A falak tömegességének erdélyi hagyománya a barok templomhomlokzat fejlődésének is irányt szab. A homlokzatok elrendezése a magyarországiakkal szerves egységbe kapcsolható. Az 1640-ben épült zborói Rákóczi-templomot a kassai jezsuita-templom (1671—82) követi, majd a nagyszombati templom (XVIII. század első két tizede) s vele egyidőben a „kolozsvári jezsuita-templom“ (1718—25), az első erdélyi barok templom. A mozgalmasságot nélkülöző, komoly, súlyos s még reneszánsz ízű tagolás a korai magyarországi barok templomhomlokzatok jellemző vonása. A súlyos, vízszintes párkányzat, a homlokzat középrészének három ablaka, a zömök tornyok közé beszorított oromfal egységes szellemet képvisel. A „kolozsvári jezsuita-templom“ homlokzatát a „balázsfalvi gör. kat. székesegyház“ követi (1738—46, Giov. Batt. Martini); szervesen kapcsolódnak ehhez a típushoz a „marosvásárhelyi jezsuita“, a „csíksomlyói ferences“ és a „székelyudvarhelyi ferences“ templomok, majd Erdély több temploma.¹²⁵ A kéttornyú templomhomlokzat mozgalmasságot nélkülöző tagolásán, az oromzat elrendezésén, a lefelé fordított tölcserformájú sisakokon a közös jelleg és szervezeti egység nyilvánvalóan szembetűnik.

E mellett az erdélyi egyházi baroképítészet közös szervezése nem pusztá stíluskritikai föltevés. Aki az erdélyi udvari kancellária iratai között kutatott, az meggyőződhetett arról, hogy egész sereg templom egységes szellem, vezetés és irányítás alatt jött létre. Kivált a kisebb helységek egyházait érintette a kancellária rendelkezése.¹²⁶ A terveket azonban erdélyi pallérok vitelezték ki s így az erdélyi építésmódor tömörsége és zártsága visszatükröződik. E mellett az egyéni példák oly érdekes és megkapó esetei fordulnak elő, mint az „erzsébetvárosi egykori örmény mechtarista templom“, a „dési római katolikus templom“, a „brassói és szebeni róm. kat. templomok“, a „gyergyószentmiklósi róm. kat. templom“, vagy a nagyszabású „szamosújvári örmény fő-

¹²³ V. ö. Biró, Arch. Ért. 1934. XLVII. *Zwei spätbarocke Paläste zu Kolozsvár.*

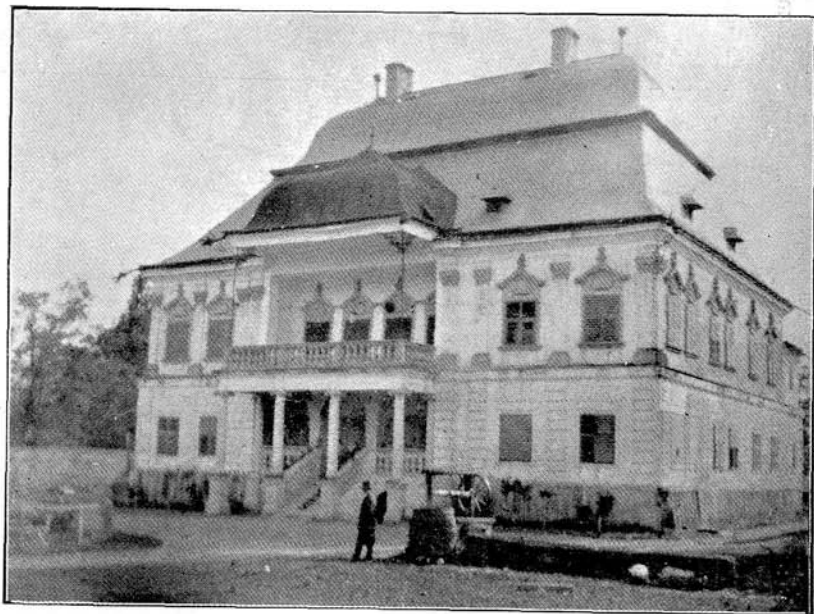
¹²⁴ V. ö. Biró: *A kolozsvári Bánffy-palota*, etc. Erdélyi Múzeum, XXXVIII. köt.

¹²⁵ A zborói templomra, mint kiinduló pontra s e homlokzati típus egyik előképére, a raderstorni ferences templomra (1668—77.) Hekler Antal professzor úr volt szíves figyelmünket felhívni.

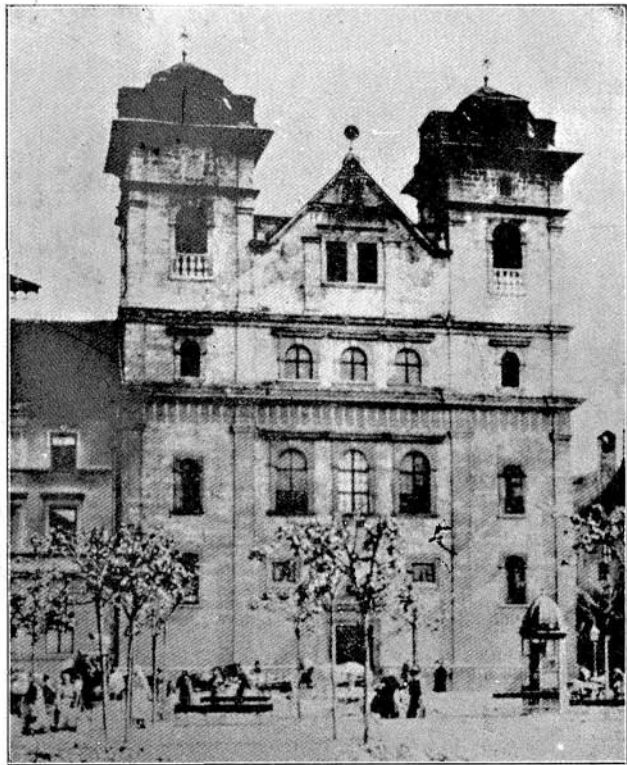
¹²⁶ Az ezekre vonatkozó levéltári adatokat még közzé fogjuk tenni.

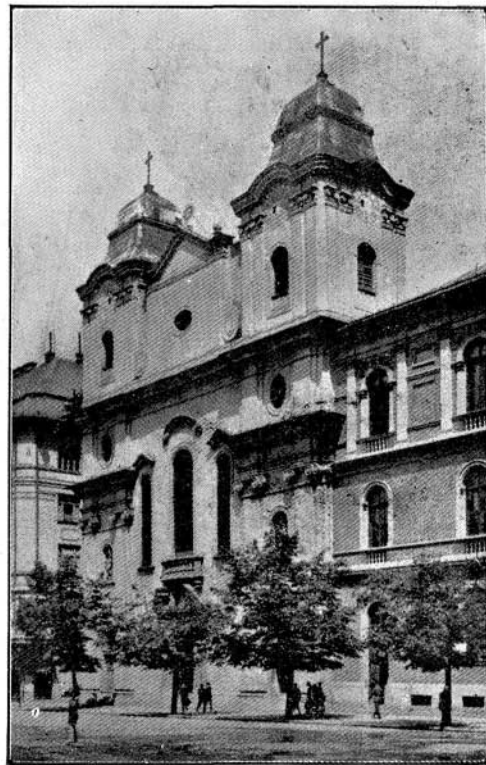
A bábonyi fatemplom.
(Debreczeni László nyomán).

A kaplyoni volt Haller-kastély.
(Csányi Károly felvétele; eredetije dr. gróf Teleki Domokos tulajdonában).

A kassai volt jezsuita-templom (Rákócziak temploma).
(A kép eredetije a magyar Műemlékek Országos Bizottsága tulajdonában).

A „Kolozsvári volt jezsuita-templom“.
(Fotofilm felvétele).

„Marosvásárhelyi
vált jezsuita-templom“.

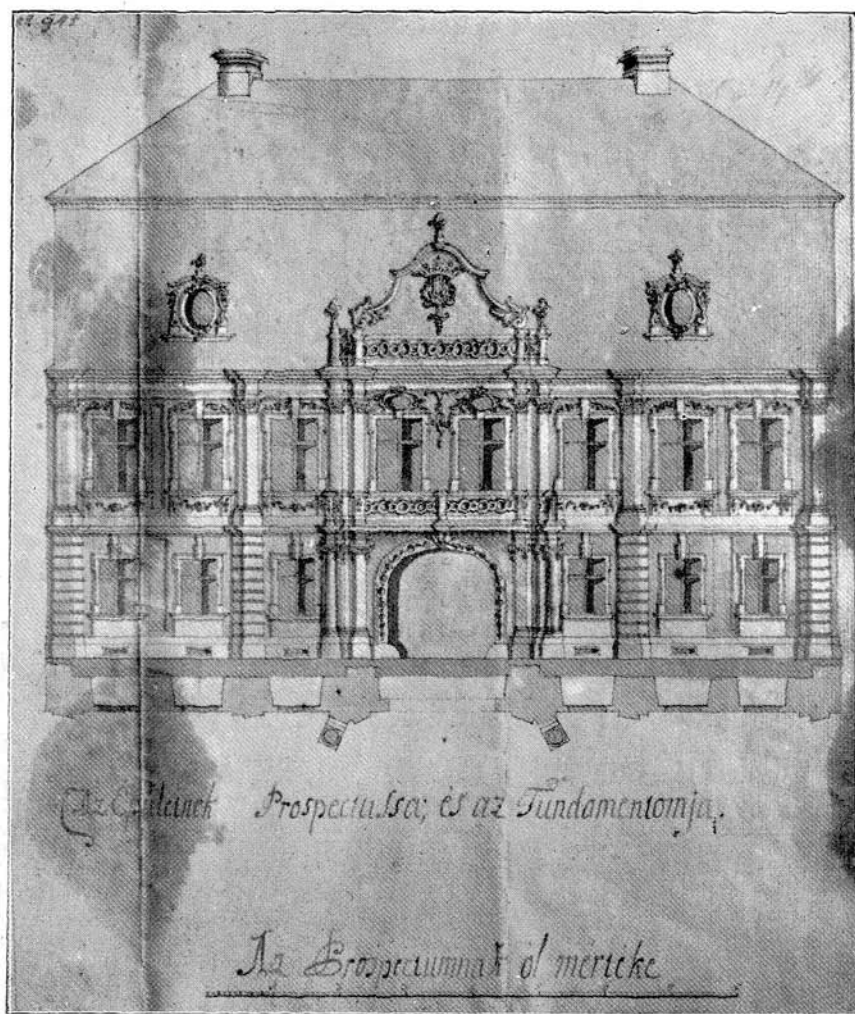

„Csiksomlyói kegytemplom“.

„Udvarhelyi Ferences-templom“.

(A képek eredetijei Dr. Némethy Gyula gyűjteményében).

Magyar mester terve a „szamosújvári Lászlóffy-palotához“.
(Balázs István felvétele).

templom". Kivált Csíkmegeye gazdag szebbnél-szebb baroktemplomokban s a barok legkeletén egyéni és szabadon fejlődő alkotásokat ad.

A kastélyépítészetet természetesen a mecénás ízlése befolyásolta döntően. „Zsibó“ magasrendű művészete a Wesselényieknek köszönhető; „Bonzhida“ párját ritkító előudvara Bánffy Dénes gróf ízlése nélkül nem jöhetett volna létre. A „gernyeszegi Teleki-kastély“ viszont szorosan kapcsolódik a pestkörnyéki stílushoz. A kastély történetéről készülő munkánk világosan fogja igazolni, hogy az egyik építtetőnek, Teleki József grófnak, építészeti szaktudása és fejlett ízlése milyen meghatározó volt az építkezés menetére. Avagy fel Németországig hol lehet a barok kastélyépítkezésnek oly megkapó s egyéni példáját találni, mint a „kaplyoni Haller-kastély“?¹²⁷ Itt a „szamosújvári mesterkör“ hatása is érzik, amely egyébként az örmény fővárosban a barok megkapó szépségű palotáinak és polgári házainak egyéni zamatú sorozatát hozta létre, mint a Karátsonyi-, vagy Lászlóffy-palotát. „Szamosújvár“ vagy „Erzsébetváros barokja“ külön könyvet érdemel; a „marosvásárhelyi Tholdalagi-palotának“ messze földön nincsen párja.

Levéltári kutatásaink nyomán mind sűrűbbek a század vége felé a magyar mesternevek is. A legszebb késői baroktemplomok egyikének, a „kolozsvári unitárius-templomnak“ (1792–96) mestere, Kelemen Lajos kutatásai szerint, *Ugrai László* volt;¹²⁸ a külső hosszanti típus mesterien takarja el a centrális elrendezésű, protestáns barok belsőt. S a legszebb erdélyi barok-terv, amelyet eddig találtunk, magyar mester kezétől való, mint felirásai bizonyítják s egyes nyomok arra vallanak, hogy rajzolójának személyét *Ugrai László*-ban sejtethetjük.¹²⁹

Mit gyengíthet az erdélyi barok művészet művészeti és fejlődéstörténeti jelentőségén az a körülmény, hogy a kivitelezők első nemzedéke idegen származású volt? Ha bennünket fajelméleti elfogultságok vezetnének, úgy gondosan elhallgattuk volna és elhallgatnánk a jövőben is minden felbukkanó német mesternevet. A magyarországi barok művelődés és művészet azonban sem szervezésében, sem hatásában nem volt nemzetietlen. Szekfű Gyulának a magyar barok szellemi történetéről

¹²⁷ L. Tagányi—Réthy—Kádár: *Szolnokdobokamegye monográfiája*, Deés, 1901. IV. k. 203–204. l. E szerint a régi vár közepén 1725-ben épült. Mansard-teteje nemrégén égett le villámcsapás miatt. Plasztikai ékei és belső berendezése is magasrendű értéket képvisel. Az egyik teremben festett gyönyörű rokokó-freskók *magyar mester* művei: „*Math. Veress pinxit Anno 1771*“. Pompás lovarda és istálló is épült melléje. II. József is gyakran szállott meg itt. Noha a Haller-levéltár elpusztult, a kastély külön tanulmányra méltó.

¹²⁸ Szíves közlése.

¹²⁹ *Erdélyi Múzeum*, Gróf Teleki László levéltára. A terven sem évszám, sem jelzet nincsen. A rajzból csak a homlokzatot közöljük. Alaprajza a kolozsvári Bánffy-házzal rokon. A címer szerint a szamosújvári Lászlóffy-házhoz készült e remek rajztechnikájú terv, de nem vitelezték ki. Az a körülmény, hogy a Lászlóffy-féle terv a Teleki levéltárba került, onnan magyarázható, hogy *Ugrai András*, László atyja, a Telekiek szolgálatában állott s mintaképpen mutathatták be a szenvedélyesen építkező Teleki József grófnak. A homlokzati motívumok erősen emlékeztetnek az unitárius templomra. A papírfajta a 80-as évekből való.

megrajzolt időtálló képe ezt a tévhitet vitathatatlanul megdöntötte.¹³⁰ A barokk szellem az akkori Magyarország állami, egyházi és társadalmi berendezkedésének mélyen megfelelt, a „Regnum Marianum“ és a szentistváni állameszme begyökerezését megerősítette. Az újkori magyar történelem is bizonyítja, hogy a barokk szellemiség és életformák egészen napjainkig milyen mélyen és kitörülhetetlenül ivódtak bele a nemzeti lélekbe. S noha a Rómából kiinduló hatás Bécsen keresztül érkezett, a művészeti élet fejlődésében attól lassan-lassan eltért. A magyar barokk emlékei nem helyezhetők idegen környezetbe, mert onnan kirílnak. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében épült magyar megyeházák külön építészeti stílust alkotnak s „...nem talál-nánk-e idegeneknek, sutáknak a bécsi Herrengassen vagy a Freyungon a csöndes, szerény, álmatag budai barokk házakat?“¹³¹ E felfogással egyébiránt Gerevich nem áll egyedül; új könyvében Hekler Antal sem a nevet vagy a fajt tartja a nemzeti művészet ismérvének, hanem a szellemiséget, a történeti és földrajzi sorsközösséget,¹³² — Szekfű Gyula tanainak szellemében.

*

Petranu, Buday Árpád ama érvével vitatkozva, hogy a magyarság ezer évig birtokolta Erdélyt, írja, hogy ez nem vehető számba, mert ez nem az erdélyi művészet jellegzetessége, hanem politikai megállapítás.¹³³ Nos, ez nem annyira a napi politika megállapítása, mint történeti tény. S hogyan lehetne közömbös egy tartomány művészettörténetére az, hogy miféle nép uralkodott rajta egy évezreden át? A művészettörténet történeti disziplína s nem romantikus névelemzési eszmetan. Petranu nem tesz jó szolgálatot a román népnek sem a történelemellenes művészetszemléletével, hiszen vele a román történelmet is lekicsinyli, a derék erdélyi román népét, amely e földön küzdött, harcolt, remélt s élt rosszban-jóban. A különböző nemzetekhez tartozó, a magyar, román és szász kutatóknak a kevesebb indulatossága s türelmetlensége volna a legfontosabb és minél több szeretete és megértése egymás műemlékei iránt. Egyszóval a nemzetiségi elfogultságtól ment tárgyilagosság, amelyet Erdélyben — Petranu szavaival élve — nem lehet elég magasra értékelni...¹³⁴ S ha meglesz e tárgyilagosság, akkor a műemlékek, a művészettörténet leghivatottabb magyarázói, a tudományos igazságot fogják sugallani kutatóiknak. Mert minden műtörténésznek el kell ismernie azt az igazságot, hogy „saxa loquuntur“.

¹³⁰ Hóman—Szekfű: *Magyar Történet. A tizennyolcadik század*. A második kiadásban (Bp. 1935. A barokk műveltség, 366—416. l.) Szekfű külön alcím alatt foglalkozik az erdélyi barokkal is (402—403. l.).

¹³¹ Gerevich: *A magyar művészet jelentősége*, 13. l.

¹³² Hekler Antal: *A magyar művészet története*, Bp. 1935. 15. l. Az erdélyi barokk kimagasló alkotásaival is foglalkozik.

¹³³ Gând Românesc, III. 246. l.

¹³⁴ „Im Siebenbürgen, wo die Kunstgeschichte nicht immer frei vom nationaler Befangenheit war, kann diese Eigenschaft nicht hoch genug geschätzt werden“. (*Die Sieb. Kstgesch. u. d. Forschungen J. Strzygowskis*, 4. l.)

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület“ kiadása

1. Rass Károly: Reményik Sándor	40.
2. Párvan Bazil: A dákok Trójában	30.
3. Dr. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	30.
4. Dr. Bitay Árpád: A moldvai magyarság	40.
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	40.
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben	40.
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	50.
8. K. Sebestyén József: A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei	40.
9. Dr. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	50.
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai közelméi a magyartalanságok ellen	50.
11. Dr. Tavaszy Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	40.
12. Dr. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	60.
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere	50.
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	50.
15. Dr. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	50.
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugóhelye	50.
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban	50.
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1927. év	60.
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	60.
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI–XIX. századi kéziratok énekeskönyvei	50.
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év, ótlásokkal az 1919–1928. évekről	50.
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	50.
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	50.
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	50.
25. Dr. Tavaszy Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	50.
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	50.
27. Dr. Csűrű Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	50.
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	50.
29. Dr. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	50.
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839–1841)	50.
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	50.
32. Dr. Gyalui Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	50.
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye	50.
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	50.
35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	50.
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	50.
37. Dr. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	50.
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év	50.
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	50.
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	80.
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	50.
42. Dr. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	80.
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Hiradó története	50.
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	50.
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	50.
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése	80.
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok	80.
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetiái	50.
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	50.

50. Szabó T. Attila: Közép-szamos-vidéki határnevek	50.
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	30.
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	50.
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	50.
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	50.
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795–1855)	120.
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	30.
57. Dr. Tavassz Sándor: A lét és valóság	60.
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez	60.
59. Dr. Imre Lajos: A falunevelés irányelvei	60.
60. Dr. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	80.
61. Dr. Boros György: Carlyle	40.
62. Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökcapát a XVI. században	50.
63. Dr. Bíró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	60.
64. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1932. év.	50.
65. Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	50.
66. Dr. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	50.
67. Dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	80.
68. Dr. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	60.
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	60.
70. Dr. Ferenczi Miklós–Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év	60.
71. Dr. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	150.
72. Dr. Kristóf György: Szaboieska Mihály Erdélyben	80.
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében	40.
74. Dr. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	50.
75. Dr. Bíró József: A bonezhidai Bánffy-kastély	80.
76. Dr. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	40.
77. Dr. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái	40.
78. Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom	60.
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1934. év.	60.
80. Dr. Bíró József: Magyar művészet és erdélyi művészet	60.
81. Dr. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	40.

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj Str. Baron L. Pop 5.
Az 1–10. szám elfogyott.